

Зоя БАРАН

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ПУБЛІЦИСТИЧНІЙ СПАДЩИНІ ЯНА БОДУЕНА де КУРТЕНЕ

Упродовж століть долі українців і поляків були тісно переплетені. Потрапивши до складу Російської імперії, обидва народи зазнали, щоправда не однаковою мірою, політики русифікації. Чимало осіб, які опинилися в цьому трикутнику – між українцями, поляками і росіянами – намагалися, бодай на світоглядному рівні, погодити суперечності й укласти їх у певну ієрархію загальнолюдських і національних цінностей. До них належав Ян Ігнацій Нецислав Бодуен де Куртене¹.

З його іменем пов'язана ціла епоха в історії мовознавства, і широкому загалу він більше відомий як лінгвіст-теоретик. Мовознавці, зокрема, польські, російські та українські², присвятили аналізу робіт Я. Бодуена де Куртене, лінгвістичних шкіл та напрямів, які сформувалися під впливом ученого, чималу кількість досліджень. У 1959 р. Інститут слов'янознавства АН СРСР провів у Москві наукову конференцію до 30-ліття від дня смерті професора. Доповіді, заслухані на цьому форумі, стосувалися мовознавчих аспектів творчості Я. Бодуена де Куртене³. У 1991 р. вийшов друком збірник статей, присвячений науковій, дидактичній та суспільно-політичній діяльності вченого в Росії⁴. Втім, досі залишається малодослідженою публіцистична спадщина вченого. Стаття Світлани Фалькович, де проаналізовано погляди Я. Бодуена де Куртене на російську революцію 1905–1907 років, стала лише невеликим штрихом у цьому напрямі⁵.

¹ Ян Бодуен де Куртене (13 III 1845 – 3 XI 1929) народився неподалік Варшави в родині польського землеміра. Французьке звучання прізвища пояснюється тим, що давній предок Я. Бодуена де Куртене, третій син короля Франції Людовіка VI (1108–1137) П'єр де Франс, одружився з останньою представницею роду де Куртене та перебрав прізвище (і герб) дружини. Початкова форма "Бодуен" з'явилася дещо пізніше як модифікація імені Балдуїна з Фландрії – одного з найвідоміших представників роду Куртене (*Ulaszyn H. Jan Baudouin de Courtenay. Charakterystyka ogólna człowieka (1845–1929). Poznań, 1934. S. 11*). У 1866 р. Я. Бодуен де Куртене закінчив історико-філологічний факультет Варшавського університету. Під керівництвом академіка Ізмаїла Срезневського захистив дисертацію "Про давньопольську мову до 14 ст." Уже в 1870-х роках став добре знаним серед вчених європейських країн у галузі мовознавства, був обраний членом Паризького лінгвістичного товариства. З 1887 р. – член Краківської академії знань, з 1897 р. – член-кореспондент Петербурзької академії наук, з 1918 р. – професор Варшавського університету (*Леонтьев А. А. Творческий путь и основные черты лингвистической концепции И. А. Бодуэна де Куртенэ // И. А. Бодуэн де Куртенэ. К 30-летию со дня смерти. Москва, 1960. С. 6–7, 10, 16, 17*).

² *Иванов В. И.-А. Бодуэн де Куртенэ и типология славянских языков // И. А. Бодуэн де Куртенэ... С. 37–43; Тимошенко П. Д. Ян Бодуен де Куртене і українська мова // Українська мова в школі. Київ, 1960. № 1. С. 30–35; Doroszewski W. Jan Baudouin de Courtenay na tle swej epoki i jako prekursor nowych prądów w językoznawstwie // Nauka Polska. Warszawa, 1955. № 1. S. 47–58.*

³ *И. А. Бодуэн де Куртенэ. К 30-летию со дня смерти. Москва, 1960. 120 с.*

⁴ *Działalność naukowa, dydaktyczna i społeczno-polityczna Jana Niecisława Baudouina de Courtenay w Rosji. Warszawa, 1991.*

⁵ *Фалькович С. М. Ян Нецислав Бодуэн де Куртенэ о революции 1905-1907 годов // Славяноведение. Москва, 1995. № 1. С. 12–19.*

Стрижневою у публіцистичних працях Я. Бодуена де Куртене є національна проблематика. Вчений розпочинав наукову та викладацьку кар'єру у складних для свого народу умовах, коли після поразки повстання 1863 р. царський уряд обрав тактику посиленої русифікації підвладних йому польських земель. Я. Бодуен де Куртене змушений був кілька разів змінювати місце праці, поки на початку ХХ ст. не закріпився у Петербурзькому університеті. Вчений опинився у вирі спричинених революцією 1905–1907 рр. суспільно-політичних змін у Російській імперії, котрі зі всією гостротою висунули на порядок денний національне питання. Ще більш актуальним воно стало для відновленої у 1918 р. Польської Республіки – держави з високим відсотком національних меншин. Її внутрішні проблеми були добре відомі Я. Бодуену де Куртене, який з перших днів незалежності Польщі, коли очолив кафедру індоевропейських мов Варшавського університету, включився в суспільно-політичне життя країни.

Мета даної статті – висвітлити погляди Я. Бодуена де Куртене на становище українського населення у складі Російської імперії в 1905–1917 рр. та Польської Республіки.

У петербурзький період діяльності професор спеціально не займався українським питанням, торкався його побіжно – в контексті аналізу національної політики царизму загалом.

Підставовою для Я. Бодуена де Куртене була теза про те, що "централізація руйнувала" Росію і "привела її на край загибелі"⁶. На з'їзді викладачів вищих навчальних закладів, що відбувся наприкінці березня 1905 р. в Петербурзі, вчений виступив із власною програмою розв'язання національного питання. Він вважав необхідним запровадити провінційну автономію, а до "певної міри навіть політичну" в "інноплеминних" частинах держави, що становлять окремі адміністративні одиниці⁷. Позаяк Україна не була адміністративним цілим, то це положення не поширювалося на неї. Вчений закликав російське суспільство звільнитися від національного фанатизму, методів русифікації, пророкуючи в іншому випадку загибель держави⁸. З'їзд ухвалив з національного питання резолюцію, в основу якої були покладені головні тези виступу Я. Бодуена де Куртене. У підсумковому документі, зокрема, прозвучав заклик припинити політику русифікації та "замінити її застосуванням принципів повної рівноправності всіх народностей, які входять до складу російської держави"⁹.

Наприкінці року вчений взяв активну участь у роботі Петербурзького з'їзду представників 13 національностей (за винятком росіян, яких учасники зібрання не запросили на цей форум), що входили до складу Російської імперії. Програма з'їзду передбачала дискусію з наступних питань: 1) розвиток національно-політичних рухів; 2) засоби забезпечення мирного співіснування націй Росії; 3) проблема федералізації Російської імперії. Я. Бодуен де Куртене, який відкрив з'їзд та

⁶ Бодуэн де Куртенэ И. По вопросу об автономии и равноправии национальностей // Украинский вестник. Москва, 1906. № 1. С. 29.

⁷ Baudouin de Courtenay J. Kwestya polska w Rosyi w związku z innymi kwestyami kresowemi i "innoplemiennemi" // Świat Słowiański. Kraków, 1905. № 9. S. 197.

⁸ Ibid. S. 199–200.

⁹ Ibid. S. 205.

головував на його 1-му та 4-му засіданнях (всього відбулося 5 засідань)¹⁰, виголосив дві доповіді*. У них він підкреслив, що позаяк "завжди стоїть на боці скривджених і переслідуваних", тому не може "схвалювати посягання з боку поляків на права русинів, тобто українців", у Галичині¹¹. Я. Бодуен де Куртене був прихильником децентралізації Російської імперії¹², однак висловлювався проти вимоги негайно надати автономію всім народам, вважаючи її нереальною та, навіть, небезпечною. Водночас він був переконаний у тому, що Королівство Польське ніколи не переставало становити автономну провінцію з чітко визначеними Віденським конгресом у 1815 р. кордонами. Я. Бодуен де Куртене вважав, що лише після відновлення в повному обсязі автономії Польщі можна буде надати таку ж або обмежену автономію деяким провінціям, куди включав "об'єднану Україну, тобто Малорусь"¹³. Поки ж цей час настане, необхідно, на думку вченого, всім націям Російської імперії жити у злагоді. Однією з умов злагоди Я. Бодуен де Куртене вважав розв'язання аграрного ("навіть за допомогою примусового часткового відчуження") та робітничого питань, виходячи з принципу станового та класового поділу населення, зокрема, "Малорусі, тобто України, в широкому значенні цього виразу"¹⁴. Засуджуючи внутрішню політику царизму¹⁵, Я. Бодуен де Куртене вимагав національної свободи, рівноправності для всіх громадян та народів Російської імперії. Погляди вченого на національне питання не змінилися і в післяреволюційні роки.

У 1912 р. редакція журналу "Украинская жизнь"^{**} поширила анкету, відповіді

¹⁰ *Baudouin de Courtenay J. Ze zjazdu autonomistów czyli przedstawicielei narodowości nierosyjskich w Petersburgu // Krytyka. Kraków, 1906. T. 1. S. 110–122, 237–252.*

* Перша доповідь, виголошена при відкритті з'їзду 19 листопада 1905 р., мала назву "Загальні засади автономістів, тобто неросійських національностей, та інших культурно-суспільних груп в Росії". Друга, зачитана 20 листопада, стосувалася фактично двох останніх питань порядку денного і називалася "Засоби забезпечення дружнього співжиття національностей в російській державі, а також як перешкодити всім забаганкам силою нав'язати переваги будь-якої з них над іншими".

¹¹ *Baudouin de Courtenay J. Ze zjazdu autonomistów... S. 117–118.*

¹² *Ibid. S. 237.*

¹³ *Ibid. S. 240–241.*

¹⁴ *Ibid. S. 246.* Під терміном "Україна в широкому розумінні цього виразу" вчений мав на увазі державу, до складу якої входили б усі українські землі, захоплені свого часу Російською та Австрійською імперіями.

¹⁵ У 1913 р. Я. Бодуен де Куртене опублікував окремим виданням свою працю "Національна та територіальна ознака в автономії", написану ним ще в 1905 р. У ній він прогнозував катастрофу царизмові через його національну політику. За цю роботу вчений був засуджений до двох років ув'язнення в Петербурзькій в'язниці "Хрести". У ній він просидів три місяці (листопад 1914 р. – січень 1915 р.), після чого був звільнений завдяки клопотанням своїх друзів, у тому числі відомого російського мовознавця Олександра Шахматова (*Леонтьев А. А. Творческий путь... С. 24–25. Фалькович С. М. Ян Нечислав Бодуэн де Куртене... С. 18*). Передбачення Я. Бодуена де Куртене про занепад Російської імперії повторювалися і в роботах автора, написаних після 1905 р. (*Baudouin de Courtenay J. Z państwa anarchii i chronicznego bezprawia // Krytyka. 1910. T. 3. S. 22–23*).

^{**} Журнал виходив у Москві, а редагував його представник української соціал-демократії Симон Петлюра.

на яку мали дати матеріал для обґрунтування суджень прогресивних кіл російського суспільства про українство¹⁶. Активну участь у розробці цих питань взяли відомі діячі українського руху: Сергій Єфремов, Богдан Кістяківський, Симон Петлюра та ін. Через рік схожу анкету редакція журналу запропонувала для з'ясування позицій щодо українства "різних груп польського прогресивного суспільства"¹⁷. Ініціатором виступив відомий польський вчений та політик Леон Василевський. На прохання редакції Я. Бодуен де Куртене заповнив обидві анкети. Щоправда, при тому він висловив застереження, що не мав права відповідати на жодну з них, оскільки перша звернена до росіян, отже це виключало його зі списків респондентів, а друга – до поляків. Вчений зауважив, що хоча він і поляк за походженням, але не може вважати себе солідарним з усіма акціями, що чиняться в ім'я "польськості", що сама належність до того чи іншого народу не повинна викривляти власні уявлення і змушувати дивитися на різні проблеми з "наперед визначеної точки зору"¹⁸. Як впливає з відповідей у анкеті, Я. Бодуен де Куртене познайомився з українським питанням ще в студентські роки завдяки друзям-українцям. Як лінгвіст-славіст професор добре знав українську мову, а читання творів Тараса Шевченка, записав він, "вражало мене до глибини душі і змушувало відчувати незабутні переживання"¹⁹. Вчений висловлювався за самостійність та рівноправність української мови поряд з іншими слов'янськими мовами, за її вживання у державних установах²⁰, а найближчим завданням тогочасної української інтелігенції вважав піднесення культурного рівня "рідного їй населення за допомогою української мови"²¹. Однозначно позитивно відповів професор і на запитання про необхідність розвитку українських шкіл, а також про заснування українського університету у Львові²². Я. Бодуен де Куртене не відокремлював національно-політичний розвиток українського народу від його культурного поступу і вважав, що "насилницька денационалізація культури може привести тільки до здичавіння і стане гальмом культурного розвитку"²³. Спроби денационалізації, на думку вченого, викликать опір. Професор робив висновок: "якби не було утисків української народності, – утисків, що доходили до заборони навіть "Святого Письма" "малоросійською мовою", то і весь український рух не набрав би настільки гострих оборонно-наступальних форм"²⁴. У питанні польсько-українських стосунків Я. Бодуен де Куртене висловлювався за мирне співіснування обидвох народів, взаємну повагу. Лише за таких умов, вважав він, польсько-український антагонізм у Галичині не матиме реального ґрунту для існування²⁵.

Погляди вченого на проблему польсько-українських стосунків не змінилися в

¹⁶ Украинская жизнь. Москва, 1912. № 2. С. 30–31.

¹⁷ Там же. 1913. № 2. С. 82. Питання анкети див.: Там же. С. 83–84.

¹⁸ Там же. № 7–8. С. 35–36.

¹⁹ Там же. С. 37.

²⁰ Там же. С. 40, 42, 44.

²¹ Там же. С. 46.

²² Там же. С. 42.

²³ Там же. С. 41–42.

²⁴ Там же. С. 43–44.

²⁵ Там же. С. 47–48, 50.

роки існування незалежної Польської Республіки²⁶, в якій, слід підкреслити, серед національних меншин найбільший відсоток становили українці. Він був послідовним стосовно шляхів вирішення українського питання у Польській державі, засуджував концепцію Національно-демократичної партії, програмним гаслом якої була колонізація національних меншин. Саме цю концепцію намагалися втілити в життя польські урядові кола після затвердження країнами Антанти в 1923 р. східного кордону Польської Республіки. Я. Бодуен де Куртене не міг змиритися з політикою тисків українського населення. Він наголошував, що визнання у Польщі "єдиної тільки національності польської за панівну, а всіх інших – за національності підвладні, є диктатурою привілейованої національності, а така диктатура гідно стає поряд з диктатурою капіталу, поряд з диктатурою ендеці", одним словом, поряд з диктатурою партійною або класовою"²⁷. Вчений вважав, що "польська держава не повинна штовхати ні українців, ні інших своїх "інородців" до боротьби за свою національність і взагалі за свої права за допомогою конспіративних і катакомбових методів, як це було в царській Росії"²⁸. В інтересах держави не допустити "справи кресів і національних меншин", створити такі умови, у тому числі й для українців, щоб вони не "шкодували за Австрією і ставали лояльними громадянами Польщі як такої, що визнає, підтримує їх культурну окремішність та їхні національні права"²⁹. Завданням держави повинна бути турбота про задоволення всіх культурних і національних потреб як українців, так і представників інших національних меншин. І лише тоді вона матиме право вимагати від них лояльності і загальнодержавної солідарності³⁰. Як посол до першого парламенту незалежної Польщі вчений наполягав ухвалити проект автономії Східної Галичини, називаючи опір більшості послів сейму "дивним", адже йшлося про край, де абсолютну більшість становили "мешканці іншої національності", непольської. Позицію "польських патріотів" він порівнював з "патріотами російськими" в колишній царській Росії: "Як у "Привіслянії" існувала привілейована російська меншина, яка мала своє окреме представництво, так у "Східній Малопольщі"^{***} польська

²⁶ Я. Бодуен де Куртене був включений у 1922 р. до списку п'яти кандидатів на посаду першого президента Польської Республіки. Кандидатуру професора запропонував блок національних меншин. За результатами голосування вчений посів третє місце, випередивши Габріеля Нарutowича, який, проте, у четвертому турі голосування здобув перемогу (*Ajnenkiel A., Drzycimski A., Paradowska J. Prezydenci Polski. Warszawa, 1991. S. 35–36*).

* Так, від початкових літер назви, йменували Національно-демократичну партію політичні противники.

²⁷ *Baudouin de Courtenay J. W kwestji narodowościowej. Warszawa, 1926. S. 21.*

²⁸ *Baudouin de Courtenay J. Kilka ogólników o obiektywnej i subiektywnej odrębności "Ukrainy" pod względem językowym, plemiennym, narodowym i państwowym // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. Львів, 1925. Т. СХLІ–СХLІІІ. С. 17.* Слід зауважити, що політика польського уряду стосовно українського населення краю така спричинила діяльність нелегальних політичних структур Української військової організації 1920 р. та Організації Українських націоналістів, що обрали в боротьбі за державність України тактику індивідуального терору, організації масових акцій непокорі польській владі.

²⁹ *Baudouin de Courtenay J. Uniwersytet Ukraiński w państwie polskim // Trybuna. Warszawa, 1922. 29 kwietnia. S. 183.*

³⁰ *Baudouin de Courtenay J. Kilka ogólników... S. 17.*

** Так у міжвоєнній Польщі офіційно називали Східну Галичину.

національність прагне відігравати роль панівної меншини, котра все інше придушуватиме"³¹. Вчений наголошував, що розумний національний патріотизм полягає в захисті власних прав без зазіхань на чужі³².

Політику польських урядів щодо українського населення Я. Бодуен де Куртене порівнював з політикою, яку проводили стосовно польського народу держави, що поділили в 1772, 1793 і 1795 рр. Річ Посполиту: "Сьогоднішнє становище України, яка живе в душах і серцях свідомих українців, дуже нагадує не таке давнє становище Польщі, яка жила лише в душах і серцях поляків. Польщу доподілову роздерли три окупаційні держави. Україна є розділена аж між чотирма державами: Большевією³³, Польщею, Румунією і Чехословаччиною"³⁴. Аналізуючи процеси, що відбувались у державі, Я. Бодуен де Куртене з жалем констатував, що "в Польщі мають перевагу польські Бісмарки і польські Бісмарчата, польські глашатаї короткозорого національного егоїзму, польські гакатисти"³⁵.

Неприпустимим та таким, що не має "справедливого обґрунтування", Я. Бодуен де Куртене вважав застосування терміну "Східна Малополяща": "Знаємо з історії про Червону Русь, про Східну Галичину, але Східна Малополяща є вигадкою обмежених шовіністів і людей, які вправляються у національній провокації"³⁶. Аналогічно він ставився до позиції польських урядових кіл, які не бажали вживати термін "українець", віддаючи перевагу термінові "русиї". Вчений нагадував полякам той час, коли в царській Росії, "Королівство Польське перейменовано на "Привіслянський край", а замість "поляк" послуговувалися термінами "привіслянський уродженець", "варшавський уродженець"* . Я. Бодуен де Куртене наголошував, що позиція правлячих кіл Польщі, з одного боку, провокує українців на незаконні дії, а з іншого, служить на руку "більшовицько-радянській Росії"³⁷. Вчений доходив

³¹ Boudouin de Courtenay J. Uniwersytet Ukraiński... S. 184.

³² Boudouin de Courtenay J. W kwestji narodowościowej. S. 25.

³³ Вчений негативно ставився до процесів, які відбувалися на території радянської України, наголошуючи на фіктивності гасла самостійності Української Соціалістичної Радянської республіки (УСРР) та на імперських прагненнях більшовицької Росії. У 1924 р. Я. Бодуен де Куртене у статті, опублікованій в "Записках НТШ", наголошував: "Перед світовою війною в лоні Австрії існували "П'ємонт" і для Польщі, і для України. Якби не Австрія, напевне, важче було б створити незалежну Польщу. Український "П'ємонт" не дав тим часом відособленої України. Здається, що теперішня Росія, яка виступає під символом СРСР, прагне створити для України такий "П'ємонт" (тут, мабуть, автор мав на увазі політику "українізації", проведення якої радянський уряд розпочав в Україні у 1923 р. – З. Б.) з таємною мрією поглинути всі українські землі імперіалістичним нутром "Всеросії" (Boudouin de Courtenay J. Kilka ogólników... S. 16).

³⁴ Boudouin de Courtenay J. W kwestji narodowościowej. S. 24.

³⁵ Ibid. S. 22. У 1894 р. на польських землях під владою Пруссії був створений антипольський "Союз сприяння германізму". Назва "гакатисти" походить від початкових літер прізвищ засновників цього угруповання.

³⁶ Boudouin de Courtenay J. Uniwersytet Ukraiński... S. 184. На жаль, і сьогодні деякі польські історики продовжують вживати терміни "Східна Малополяща", "Східні Креси" (див., наприклад: Chłopi, naród, kultura. Rzeszów, 1997. Т. 5).

* Тут ідеться про посилення царським урядом антипольського курсу після поразки повстання 1863 р. у Королівстві Польському.

³⁷ Boudouin de Courtenay J. W kwestji narodowościowej. S. 25.

висновку, що така політика – "короткозора і на майбутнє самовбивча"³⁸.

Спираючись на засаду, що "Польща існує не тільки для корінних поляків, але взагалі для всіх своїх громадян"³⁹, Я. Бодуен де Куртене відстоював право українців на відкриття свого університету у Львові. У Східній Галичині, за його словами, найсильніше розвинулася національна свідомість українців, – тому образа такої "молодої і в результаті цього надчутливої національності є, з позицій власне польської державності, справою гідною осуду та покарання"⁴⁰. Мав учений і фінансове обґрунтування своєї позиції. Для будівництва нової споруди університету, стверджував він, потрібні неабиякі кошти, чого держава собі дозволити не може. Це не означає, що університет не повинен бути "заснований у столиці краю, тобто у Львові, поряд з польським університетом, на зразок того як в Празі існують два університети: німецький і чеський"⁴¹. Найкращим виходом із ситуації Я. Бодуен де Куртене вважав перетворення існуючого у Львові університету в утравістичний (двомовний) "з абсолютною рівноправністю обох національностей"⁴².

Я. Бодуен де Куртене вірив, що в майбутньому настануть такі часи, коли всі питання українсько-польських стосунків будуть поладжуватися мирним шляхом "без пролиття крові, без нищення надбань культури". Він вважав, що для цього "вистачить доброї волі і взаємної згоди зацікавлених сторін"⁴³. Вчений запропонував втілити в життя наступні принципи, які, на його думку, зробили б можливим мирне співіснування всіх національностей у державі: 1) рівноправність; 2) піднесення добробуту "населення кресів усіма засобами, а серед них і проведення розумної сільськогосподарської реформи"; 3) поширення освіти всіма місцевими мовами⁴⁴.

Я. Бодуен де Куртене засуджував національний гніт у всіх його проявах. Він негативно оцінював імперські прагнення як царської та більшовицької Росії, так і відновленої Польської держави. Позитивному вирішенню українського питання в Польській Республіці вчений надавав великого значення. Він був переконаний, що досягнення мирного співіснування польського та українського народів в одній державі можливе й потрібне для її ж користі за умов взаємної поваги національних почуттів та проведення виваженої політики в усіх сферах суспільно-політичного й культурного життя.

³⁸ Baudouin de Courtenay J. Uniwersytet Ukraiński... S. 183.

³⁹ Baudouin de Courtenay J. Kilka ogólników... S. 17.

⁴⁰ Baudouin de Courtenay J. Uniwersytet Ukraiński... S. 183.

⁴¹ Бодуэн-де Куртене И. Украинский вопрос с вненациональной точки зрения // Украинская жизнь. 1913. С. 42.

⁴² Baudouin de Courtenay J. Uniwersytet Ukraiński... S. 183.

⁴³ Ibid. S. 18–19.

⁴⁴ Baudouin de Courtenay J. W kwestji narodowościowej... S. 31.